

Speilets dronning. Skjønnhet, gymnastikk og melankoli. Keiserinne og dronning Elisabeth av Østerrike-Ungarn (1837-98)

Keiserinne og dronning Elisabeth ble kalt Europas vakreste kvinne. Sisi anstrengte sin magre kropp i den epoken da anorexia nervosa ble definert som en patologisk livsytring. Hun endret anoreksiens fenomenologi til i økende grad å handle om skjønnhetskult og ornamentikk.

TEKST

Finn Skårderud

PUBLISERT 1. juli 2008

ABSTRACT:

Beauty, gymnastics and melancholy: Empress and Queen Elisabeth of Austria-Hungary (1837-98)

Empress and Queen Elisabeth Sisi' of Austria-Hungary (1837-98) was said to be the most beautiful woman in Europe. Today she is a tragic-romantic and enigmatic icon. This essay describes how she as a free spirit came at odds with her husband's formal lifestyle and the restrictions of court convention. Shortly after her arrival at the court of Vienna as a teenager, she started to suffer and feel uncomfortable. She became an escape artist, avoiding the public life and seeking refuge in different realms. She fled the country and went on numerous and restless travels abroad. She became a Hungarian, searching an alternative identity, identifying with the rebellious Hungarians opposing Vienna. She entered the airy world of romantic poetry and heroic and mythological figures. Not least did she turn to her own body in ascetic practices like dieting and excessive exercises. Without doubt, she qualified for the diagnostic criteria for *anorexia nervosa*. Sisi is an important case in the cultural history of anorexia nervosa, not only as a sufferer, but also as an iconic figure who contributed to implementing an obsessive cult of beauty and fitness into the contemporary symptomatology of this eating disorder. The paper also discusses the particular risk culture for female health problems in fin-de-siècle Europe. This period presents itself with a particular gendered mixture of women and appetite, and represents a turn to bodily practices as a refugee for the vulnerable psychological self.

Keywords: Anorexia nervosa, eating disorders, biography, qualitative research, Elisabeth of Austria

EMNER

anorexia nervosa

Spiseforstyrrelser

biografi

kvalitativ forskning

Elisabeth av Østerrike

Artikkel 2, essayserien Sult - biografiske essays om kropp og tegn'. Takk til Else Margrethe Berg, Karin Johannisson, Per Johnsson og til biblioteket ved Høgskolen i Lillehammer. Den første artikkelen, om Caterina av Siena, sto på trykk i april-utgaven.

Jeg ønsker ikke annet av menneskene enn at de lar meg være i fred.

Keiserinne og dronning Elisabeth av Østerrike-Ungarn

Hun ble kalt Sisi, og hun ble kalt Europas vakreste kvinne. Det het seg at den unge hesteglade hertuginnen Elisabeth av Bayern var lykkelig da hun seksten år gammel ble gift med sin fetter keiser Frans Josef i det daværende storøsterrikske riket, det såkalt habsburgske monarkiet. Men etter kort tid gjorde hun opprør mot hoffets protokoll. Hun protesterte i form av isolasjon og selvsult. Og hun døyvet sin smerte med timer foran speilet, gymnastikk, rastløse reiser og poesi.

Keiserinne og dronning Elisabeth av dobbeltmonarkiet Østerrike-Ungarn var kanskje sitt århundres mest omtalte kvinne. Allerede mens hun levde, ble hun et ikon. Og hun lever videre ikke bare i historieverkene, men vel så mye i folkekulturen som tema for en rekke filmer, TV-serier, bøker, balletter, musikaler og operetter. Siden hennes død er det registrert mer enn femten hundre bøker om henne. Som et meget urolig menneske flyttet hun stadig, og hennes mange boliger er i dag store turistattraksjoner.

Fascinasjonen handler ikke minst om en romantisk begeistring for hennes både tragiske og gåtefulle karakter. Tragedien handler om livet ved hoffet. Protokollen ble av henne erfart som en mental terror. Det individuelle ble helt underkastet funksjonen å paradere og å bruke sin blendende skjønnhet til å kaste glans over sin gemal. Hun beskriver selv hoffet som et mord på hennes personlighet. Biografiene har titler som «Den motvillige keiserinnen» (Hamann, 1986), «Keiserinne mot sin vilje» (Møller Pedersen, 1992), «Den tragiske keiserinnen» (Merkle, 1996; Paléologue, 1939), «Den ensomme keiserinnen» (Haslip, 1965) og «Et misforstått liv» (Von Burg, 1995).

Hovedverket om Sisi, som andre bygger på, er greve Egon Cæsar Cortis «Elisabeth. Empress of Austria» (1936). Corti har også skrevet en biografisk trilogi om hennes ektefelle keiser Frans Josef.

Ved å isolere seg og i liten grad meddele seg til andre ble hun den gåtefulle, som således bidro til iscenesettelsen av seg selv som en romantisk figur. I sin samtid var Elisabeth en stadig kilde til kontroverser, og både i hoffet og blant folk var det sterke meninger for og imot henne. Var det mest synd på henne eller på den forsmådde keiseren? Var hun en stor egoist, eller var hun med sine særheter et forbilde for kvinnelig selvstendighet? Var hun en frihetssøkende kvinne som varslet modernitetens nye kvinne? Eller var hun simpelthen gal?

Dette essayet vil presentere et biografisk riss av Sisis liv, og anvende det som et kasuistisk grunnlag for å diskutere fenomener omkring blant annet selvsult, melankoli, flukt og forfengelighet. Jeg er således en selektiv leser, som legger stor vekt på det faktum at hun i mesteparten av sitt liv var en spisevegrende kvinne. Bygd på en slik lesning anvender jeg Sisi som hermeneutisk springbrett for å diskutere mulige interaksjoner mellom kropp, sinn og de kjønnete kulturelle kontekstene hun var en del

av. Hennes atferd og hennes symptomer kan forstås som en dialog med den sentraleuropeiske og habsburgske kulturen hun levde i. Jeg forsøker på bakgrunn av Sisis biografi å trekke ut noen tematikker, både *kulturelle* og *anorektiske figurer* (Raimbault & Eliacheff, 1989), for å diskutere aspekter ved slike kroppspraksiser.

TILHØRTE ANDRE: Keiserinne Elisabeth var forventet å vise fram sin skjønnhet hver dag. Hennes kropp tilhørte de andre. Franz Xaver Winterhalter malte henne i 1864, til en pris selv habsburgere fant stiv.

Vita

Hertuginne Elisabeth Amalie Eugénie av Bayern ble født julaften 1837 i München som det tredje av åtte barn. Hun fikk tidlig kjælenavnet Sisi. Elisabeth er beskrevet som et ytterst sjarmerende og tilfreds barn. Hennes store lidenskap hester og riding var fremmet av hennes far. Hun var svært aktiv, «den mest rastløse i en rastløs familie», og ifølge en familievenn en som «bokstavelig måtte bindes til stolen» (Von Burg, 1995). Et annet trekk var hangen til å leve i sine egne verdener befolket med mytologiske helter, eventyrfigurer og skikkelser fra tyske legender. Hun var en sann romantiker, og som

tolvåring begynte hun på den livsvarige aktiviteten med å uttrykke seg gjennom sentimentale lyriske vers.

Forholdet mellom foreldrene var ytterst avmålt. Faren hertug Maximilian Josef av Bayern var en livsglad og uvøren skikkelse, «eksentrisk, sjarmerende og absolutt ikke til å stole på» (Von Burg, 1995). Selveste bryllupsnatten ble den kåte Maximilian snytt for ekteskapets fullbyrdelse ved at han ble låst inne i et skap av sin ferske brud. På slottet skapte han en bohematmosfære ved å samle rundt seg kunstnere og musikere. Han skrev selv dikt og forsøkte seg uten hell som skuespillforfatter. Ellers tilbrakte han mye tid på jakt eller i livlig selskap med bøndene i omegnen, og ikke minst med kvinnene. Faren Maximilian Josef kom fra Wittelsbachene, og det het seg at denne slekten nå betalte prisen for flere hundre års inngifte i form av humørsyke, svake nerver og en hang til melankoli. Moren Ludovika var en ærgjerrig kvinne som drev sitt spill for å plassere sine barn inn i Sentral-Europas rojale familier. Hun var selv en yngre søster av den østerrikske erkehertuginnen Sofia, som i en periode var den som reelt styrte det habsburgske monarkiet. Ludovika hadde en plan om å koble Sisis storesøster Hélène med den unge keiseren Frans Josef, Sofias sønn. Men da Frans Josef møtte søsknene ved kurstedet Bad Ischl sommeren 1853, var det Sisi han straks forelsket seg i. Og de ble viet i Wien i 1854.

Det gylne buret

Sisi beskriver selv hoffet som et gyllent bur' (Haslip, 1965). Med tanke på hennes spisevegring er det et interessant sammentreff at dette også er tittelen på den amerikanske psykiateren og pioneren Hilde Bruch's klassiske bok om anoreksi, «The golden cage. The enigma of anorexia nervosa» (1978). Hun fikk raskt erfare at der styrte svigermoren, erkehertuginne Sofia. Hun ble i stor grad ribbet for et privat rom, innringet av protokollens regler om hvordan man spiste, danset og konverserte. Hun var hele tiden omgitt av sine hoffdamer, men ble ikke tillatt å innlede noen form for personlig forhold til dem. Og hun var forventet å vise frem sin skjønnhet hver dag.

Hennes kropp tilhørte de andre. Sisi fødte sitt første barn Sofia ti måneder etter bryllupet. Barnet fikk sitt navn etter Sisis svigermor, og denne satte straks Sisi til side og tok full kontroll over sitt barnebarn. Sisi fikk i begrenset grad anledning til å være sammen med sin datter. Slik ble det også med de to neste barna, Gisela og Rudolf. Sisi har blitt kritisert for å være en kald og distansert mor, men det er nærliggende å spørre i hvilken grad hun ble tillatt å ha nær kontakt med sine barn. Det var først med sitt fjerde barn, Marie Valerie, at hun tok et ansvar.

Det gikk ikke lang tid fra Sisi kom til hoffet før hun viste tegn på svak helse, blant annet med hoste. Det to år gamle barnet Sofia døde plutselig sommeren 1857. I sorgen begynte Sisi med de fastekurene' som hun skulle komme til å praktisere resten av livet. Hun ble ofte observert som den som forlot et måltid, angivelig grunnet hodepine. I oktober 1860 var hennes helsetilstand blitt verre, med en kombinasjon av stadig nervesammenbrudd', dårlig ernæring, anemi, fysisk utmattelse og hoste. Hennes lege, dr. Skoda, fryktet en alvorlig lungesykdom og anbefalte hvile og rekreasjon på Madeira.

For Sisi var dette en kjærkommen anledning til å komme seg vekk fra hoffet, og dette ble begynnelsen på en reiseaktivitet som også skulle vare livet ut. Og hosten stanset.

Det ble et stadig tilbakevendende fenomen at hennes helse forfalt i Wien, mens hun kunne komme seg meget raskt straks hun la ut på en ny reise. Året etter sendte Skoda henne til Korfu, og nesten idet båten la fra land, steg både humør og appetitt. Og etter noen dager forsvant på nytt feber og hoste. Det er ikke til å undres over at Sisis helse, nerver og mystiske lungelidelse' ble et tema for sladderer i Wien. I 1862 vendte hun tilbake til hoffet etter nesten to års fravær, og på hjemveien ble hun rammet av meget sterk migrene' og måtte kaste opp flere ganger (Vandereycken & van Deth, 1996).

Biografene er imidlertid enige om at den plutselige forverringen av helsen høsten 1860 skyldtes at hun var blitt smittet av Frans Josef av en ikke nærmere spesifisert kjønns sykdom. Dette bidro til at den allerede sky og melankolske Sisi trakk seg unna sin ektefelle. Frans Josef blir beskrevet som en hardt arbeidende monark som hele sitt liv elsket sin kone til tross for hennes vedvarende avvisninger av ham. Men det var også vel kjent at han dyrket omgangen med såkalte selskapsdamer.

Hennes keiserlige og kongelige høyhet anorektikeren

Sisi hadde et forhold til mat og til egen kropp som absolutt er forenlig med diagnosen anorexia nervosa; ja, hun var nærmest en prototyp for en slik tilstand (Raimbault & Eliacheff, 1989; Skårderud, 1991; Vandereycken & Abatzi, 1996; Vandereycken & van Deth, 1996; Túry & Szabo, 1996). Gjennom sitt liv hadde hun en rekke forskjellige kropps- og matritualer og gikk på forskjellige dietter. I perioder skulle hvert måltid bare bestå av ett enkelt produkt. Det kunne være egg, et melkeprodukt, appelsin eller buljong. Hennes magiske vekt var femti kilo, og om hun gikk over denne, gjennomgikk hun utallige vannkurer ved bad i steder som Genève, Aix-les-Bains, Territet og Karlsbad.

I Sisis siste leveår ble kroppsvekten for alvor en besettelse, og hun veide seg opp til tre ganger daglig. I 1894 veide hun på det minste 43,5 kg, og med en høyde på 172 cm svarer dette til en *kropps masseindeks* ($BMI = \text{vekt}/\text{høyde}^2$) på 14,7. Det betyr meget undervektig. Til tross for dette kunne hun føle seg «fet som en balje» (Haslip, 1965). Hun tok hyppige dampbad for å holde vekten nede. Hun ble mer og mer plaget av sin underernæring, både somatisk og mentalt. Hun hadde væskeansamlinger i kroppen, sterke kroppssmerter, og ble diagnostisert med *klorose* (bleksott). Dette er en jernmangelanemi grunnet underernæring, og navnet kommer av den grønnebleke (*chloros* = grønn) ansiktsfargen som ble ansett som typisk. Når Sisi ble oppfordret til å spise mer, ble hun svært irritabel. Feilernæringen forårsaket antakelig tannskader. Dårlige tenner ble kalt «den eneste mangelen i hennes skjønnhet», noe hun iherdig skjulte bak viften (Vandereycken & van Deth, 1996).

Kroppens anstrengelser

I utkanten av Wien ligger Hermes-villaen. Denne villaen i jugendstil var den ulykkelige Sisis yndlingsresidens, i den grad hun evnet å slå seg til ro i noen av sine tilholdssteder.

Hennes soverom er utsmykket med scener inspirert fra Shakespeares «En midtsommernattsdrøm». I tilknytning til badet ligger Sisis egen gymnastikksal. Veggdekorasjonene her er malerier av mytologiske figurer. Villaen er en dekorativ ramme omkring beinhard fysisk trening og mental eksersis. Etterpå var det kalde bad. I alle de slottene hun holdt hus, sørget hun for at det ble laget gymnastikkanlegg. I keiservillaen i Ischl var det gigantiske speil hvor hun kunne overvåke sine egne bevegelser.

Sisis store sportslige kvalifikasjon var å sitte på en hesterygg. Hun var grundig opplært i ridning i sin barndom. Hun drev med rideøvelser slik at de beste rytterne i imperiets kavaleri måtte gi opp før henne. Og hun ble etter hvert en svært ivrig jeger, blant annet i England, Normandie og Irland. Her fikk hun også et renommé som en av de beste og ikke minst dristigste rytterne. «Hun så ut som en engel, og red som en djevel» (Haslip, 1965). I flere sesonger deltok hun i revejakten sammen med den engelske kapteinen George Bay' Middleton, og biografene spekulerer i om det nære forholdet også var av seksuell karakter.

Sisi var beryktet for sine spaserende maratoner. Det var høyt tempo, og de kunne vare i timevis. Hun utmattet sitt følge. Den sporty kvinnen er i dag en velkjent figur, men i Sisis samtid var dette høyst uvanlig. Hun var svært annerledes i forhold til sine medsøstre ved hoffet og i adelen, hvis fysiske anstrengelser stort sett begrenset seg til elskov innenfor eller utenfor ekteskapet og å åpne og lukke parasollen. Mot slutten av sitt liv begynte hun å fekte og ble like besatt av dette som av sine tidligere kroppspraksiser. Riding, jakt og fektning er tradisjonelt maskuline aktiviteter, og det er nærliggende å lese inn et gryende prosjekt om kvinneemansipasjon hos Sisi.

Det adopterte Ungarn

I Wien ble hennes liv styrt av de andre. Mye av hennes atferd kan fortolkes som strategier for å etablere alternative fysiske og mentale rom. Og hun søkte trøst i et fysisk territorium. Som en herskers hustru viste hun en oppsiktsvekkende mangel på interesse for det politiske. Ungarn var unntaket. Hun gjorde Ungarn til sin *sak*. Ungarerne ble sett på som de frihetslengtende i det storøsterrikske riket. Parallellen mellom ungarernes opprør mot makten i Wien og Sisis egen situasjon er påfallende. Hennes engasjement for Ungarn kan forstås som personlig psykologi omsatt til storpolitikk.

Ungarerne hadde i sin tid gått frivillig inn i union med det habsburgske monarkiet med det målet å beholde sin suverenitet. Skritt for skritt forsøkte habsburgerne å sentralisere makten i Wien og redusere selvstendigheten til de forskjellige landene som var en del av imperiet. Det lyktes, med Ungarn som det ene unntaket. Absolutismen ble Wiens politikk, men på grunn av sterk motstand måtte de tolerere et konstitusjonelt regime i en del av sitt territorium. Det var sterke spenninger både politisk og militært mellom Østerrike og Ungarn. Det relativt nygifte keiserparet Sisi og Frans Josef foretok sin første diplomatiske reise til Ungarn i 1857. Under foreldrenes reise døde datteren Sofia i Wien, men som diplomati ble den oppfattet som en suksess, og Sisi var absolutt en

medvirkende årsak til dette. Ungarerne var nysgjerrige etter å få se den kvinnen som ble betraktet som Europas vakreste. Og de håpet å trekke fordeler av konflikten mellom Sisi og svigermor Sofia som de hadde hørt om.

Sisi falt for den ungarske opprørsånden, og ble Ungarn-sakens uformelle advokat innad i hoffet. Hun sloss for amnestier for politiske fanger. Og i dagboken skrev hun ett av sine svulstige patriotiske dikt.

SKREV DAGBOK: i dagboken skrev keiserinnen svulstige, patriotiske dikt. Versene kan virke nesten gymnasiiale med sin patos, hamrende frihetslengsel og opprørsånd.

Helter av jern og bronse,
Rent, det ungarske stamtre,
Sterke i kroppen, klare i ånden,
Og hjertet banker bare for Ungarn.

Hun ga seg hen til denne ene politiske saken med en slik lidenskap at det måtte oppleves som en provokasjon av hennes gemal og især Sofia. For Sofia var Ungarn det sentrale symbolet på trusselen mot den absolutistiske keisermakten. Sisi var helt uten røtter i Ungarn, men hun bestemte seg for å skape slike røtter. Hun etablerte et sommerpalass der, og lærte seg ungarsk. Hun fylte hoffet i Wien med ungarere, og hennes lærere og selskapsdamer snakket alle ungarsk. Da keiserparet la ut på en ny diplomatisk reise i 1866, ble dette et triumftog for Sisi. I Ungarn var hun blitt en yndling hos folket, mens sosieteten i Østerrike ofte var misfornøyd med den illojale og nervesvake keiserinnen. For ungarerne var Sisi den eneste habsburgeren de stolte på. Historikerne tillegger således Sisi en del av æren for kompromisset i 1867, hvor Ungarn ble tilkjent ytterligere autonomi gjennom å bli sidestilt med Østerrike.

Dobbeltmonarkiet var et faktum, og Wiens ettergivenhet for et folks ønsker og fødselen av en multinasjonal stat var et hardt slag mot den habsburgske makten.

Samme år lot keiserparet seg krone som konge og dronning av Ungarn. Sisi var da tretti år, og hennes skjønnhet skal angivelig ha vært på sin høyde. Ved å gjøre Ungarn til et yndet tilholdssted, markerte hun også fysisk avstand til den velmenende ektemaken. Hun hadde lenge trukket seg seksuelt unna ham. Men nå uttrykte hun et ønske om å skjenke Ungarn et barn. Datteren Maria Valeria ble født året etter kroningen i Ungarn. Svært mange biografere spekulerer i om dette faktisk var Frans Josefs barn. Sisi hadde gjennom flere år et meget nært forhold til to menn, henholdsvis sin slektning kong Ludvig II av Bayern og den ungarske nasjonale lederen greve Julius Andrassy. Begge, og især Andrassy, har blitt påstått å være den rettmessige faren. Biografene spekulerer i om Andrassys forhold til Sisi hadde taktiske aspekter, men hun uttrykte aldri noen form for opplevelse av å ha blitt misbrukt i et politisk spill for ungarsk nasjonalisme. Etter at han i 1890 døde av kreft, beskrev Sisi han som «min siste og eneste venn» (Haslip, 1965).

Heines medium

Den 7. juni 1907 avduket man et minnesmerke over Elisabeth i Wien. Hennes tidligere hoffdame, landgrevinne Therese von Fürstenberg sa i sin tale at «hvem hun var og hva hun var, innerst inne, det vet hun kun selv» (Møller Pedersen, 1992). Hun meddelte seg lite til andre, og betroelsene var forbeholdt hennes dagbøker, ofte nedtegnet som dikt. Etter omhyggelige anvisninger ble de gjemt i en boks til ettertiden. Men i slutten av forrige århundre ble en del av hennes dagboksbetroelser i verseform samlet og utgitt som «Das poetische Tagebuch» (Kaiserin Elisabeth, 1984). Her kommer vi noe nærmere et innenfra-perspektiv på Sisi og hennes liv. Vi får innblikk i hennes eksistensielle smerte. Versene kan virke nesten gymnasiale med sin patos, hamrende frihetslengsel og opprørsånd. De forteller om en higen som ikke finner en form, og dermed blir til en dyrkelse av det fravær hun ikke kan definere, og til en stadig tilbakevendende hjemløshet. Rammen for mange av diktene er havet, bølgene og den evige horisonten. Hun er måken som flyr uten fred og uten mål.

«Jeg synes Europa tar seg best ut i profil,» skal hun ha sagt (Von Burg, 1995). Ifølge Bruno Bettelheim (1991) var Sisis endeløse reiser et av de klareste symptomene på hennes nevrose. Og aller best trivdes hun i båt, i stadig bevegelse og uten fast grunn under føttene. Hun orket som regel ikke å være så lenge på et sted før hun begynte å mistrives. Den franske forfatteren Maurice Barrès skriver at «hennes reiser lignet ikke den fredfulle og tilsiktede regulariteten til trekkfuglene; de var snarere den planløse pilingen frem og tilbake hos en sjel uten forankring som slår med sine vinger og aldri tillater seg verken hvile eller motiv» (Bettelheim, 1991).

I eksalterte øyeblikk kunne Sisi få det for seg at versene ble diktert henne fra det hinsidige. Hun mente å være et medium for den tyske forfatteren Heinrich Heine (1797-1856). Sisi la seg formmessig tett opp til Heine-skolen som lyrisk moteretning på 1800-tallet, og ved hennes villa på Korfu bygget hun et eget tempel for poeten. Hun var særlig

opptatt av hans bok «Reisebilder» som ble utgitt første gang i 1827 (2005). Hennes egne diktsykluser «Nordseelieder» og «Winterlieder» er et tydelig uttrykk for dette. Disse forholder seg direkte til diktsyklusen «Die Nordsee» i andre del av «Reisebilder».

Heine skriver innenfor senromantikken. Han har selv et tvetydig forhold til de romantiske klisjeene. Dels anvender han dem, og dels har han et ironisk og humoristisk forhold til dem. Heines verden har falt fra hverandre. Den høystemte entusiasmen og idealismen fra romantikken blir stadig brutt og gjennom hverdagslige banaliteter bringer han leseren ned på bakken igjen. Men Sisi hadde slett ikke et ironisk forhold til sin ironiserende helt. Hun tok ham meget bokstavelig som en fullbefaren romantiker. Gjennom de mange epigonene i Heine-skolen ble språket tappet for dybde og utviklet i retning av det stereotype. Og Sisis egne vers er ofte hjelpeløse. Mye kunne vært hentet fra en rimordbok. Men om formen kan utarte til kitsch, betyr jo ikke det nødvendigvis at følelsene er kitsch. Om hennes poesi er middelmådig og til dels slett, så betrør hun seg gjennom sine klagende vers på et vis som gjør henne til en poetisk skikkelse.

I den alternative mentale virkeligheten som hennes dikt representerte, refererte hun ofte til seg selv som Titania. Dette henspiller på alvedronningen i Shakespeares «En midsommernattsdrøm» (1996). Hennes poesi søker ellers mot klassiske og romantiske temaer særlig knyttet til den greske antikken. Romantikeren, dandyen og *homme fatal* Lord Byron ble et nytt idol. Og etter hvert ble hun like besatt av Homer som hun hadde vært av Heine. Hun lærte seg både gammel og ny gresk og leste Homer på originalspråket. En rekke av hennes gresklærere måtte akseptere at mye av undervisningen foregikk på timelange spaserturer. Hun ble også en habil oversetter.

BESØKTE ASYLER: Sisi søkte å unngå offentlige opptredener. Men

keiserinnen besøkte mange asyl og holdt seg oppdatert om nye behandlingsformer. Hun hadde en hang til å romantisere ikke bare døden, men også galskapen. Utsnittet er fra tidsskriftet «Das interessante Blatt» i 1886.

Kronprinsens selvmord

Da Frans Josef i 1871 skrev til Sisi, da hun som vanlig ikke var i Wien, og spurte henne hva hun ønsket seg som gave på helgendagen, svarte hun per brev at hennes ønsker var en ung tiger eller en spesiell medaljong. «Men et fullt utstyrt galehus ville glede meg aller mest» (Bettelheim, 1991). Hun hadde en særlig interesse for galskap og sinnslidelser. En mulig forklaring er hennes egen familiebakgrunn i Wittelsbach-slekten med mye galskap. Hennes nære slektning, sjelsfrende, sterkt fortrolige og mulige barnefar til Sisis siste barn Marie Valerie, Kong Ludwig II av Bayern, ble avsatt nettopp med henvisning til hans galskap.^[1] Hun besøkte mange asyl omkring i Europa, som Wien, München og London, og hun hadde en hang til å romantisere ikke bare døden, men også galskapen (Bettelheim, 1991): «Galskap er sannere enn livet.» Til sist ble det slik at hun fikk sin gave av keiser og konge Frans Josef, og slik bidro hun til en viss reformering av tilstanden for de psykiatriske pasientene.

Det skulle bli mer sjelelig smerte. Sisis tredje barn, kronprins Rudolf, levde ikke opp til forventningene. Faren så nok på ham som en svekling. Og ikke minst, han levde ikke opp til sine egne forventninger til seg selv. Hans keiserlige og kongelige høyhet erkehertug Rudolf tok sitt eget liv sammen med sin elskerinne Maria Vetsera i et legendarisk dobbeltselv-mord i en jakthytte i Mayerling en januardag 1889. Sisi hadde et lite nært forhold til sin nervesvake' sønn og begrenset kunnskap om hans kompliserte liv. Han var en depressiv og frustrert person med lite tro på seg selv. Vedvarende hodepine hadde gjort ham til morfinist, noe som igjen gradvis tappet ham for vitalitet. Han var en gift mann som i økende grad avskydde sin kone. Han lengtet etter en skilsmisse han visste at hans far aldri ville tillate. Det symbolske fadermordet kom til uttrykk gjennom hans politiske forbindelser med politiske ekstremister i Ungarn. Og derfor ble han overvåket av farens sikkerhetspoliti. Han ble beskrevet som paranoid, men han ble altså også reelt forfulgt. Han hadde en innsikt i det habsburgske regimets fremtidige oppløsning, og kunne vanskelig se for seg sin egen fremtidige rolle. Hans store lidenskap var skytevåpen, og det er beretninger om mer enn ett vådeskudd. Han var en ateist som var besatt av livet etter døden. Han var besatt av døden selv, og altså suicidal.

Sønnens selvmord ble forståelig nok et ytterligere bidrag til Sisis misere. Hun mistet sin gudstro (Haslip, 1965). Og det stimulerte hennes egen døds-kult. Hun klaget høylytt om lengselen etter døden (Bettelheim, 1991).

Endelig døden

I en senromantisk tid fikk Sisi en melodramatisk død som var senromantikken verdig. Men i likhet med dobbeltmonarkiet ble hun oppfattet som halvdød lenge før den

endelige attesten ble underskrevet. Ekskeiserinne Eugénie av Frankrike beskrev i 1891 sitt reisefølge Sisi som et spøkelse, som om hun levde i en helt annen verden (Møller Johansen, 1992).

Selv om Sisi flere ganger var på randen av døden på grunn av underernæring, døde hun ikke av sin anoreksi. Hun døde derimot av et nærmest forvirret attentat. Den italienske anarkisten Luigi Lucheni søkte berømmelse og oppmerksomhet. Hans metode skulle være å drepe en rojal person, og det var for ham ikke så viktig hvem det var. Lucheni hadde opprinnelig tenkt at det skulle være en prins fra Huset Orléans. Men så ble det i stedet Sisi, simpelthen fordi hun befant seg i egnen. Den 10. september 1898, i en alder av seksti år, hadde hun spasert ved Genève-sjøen i Sveits sammen med sin selskapsdame grevinne Sztaray. På vei mot dampbåten ble hun angrepet av Lucheni som stakk en stilet inn i hjertet hennes. Det stramme korsettet holdt blødningen tilbake. Få oppdaget hva som hadde skjedd, heller ikke hun selv, og hun klarte å gå om bord i båten. Men gradvis segnet hun om. Hennes siste ord ble «Hva har skjedd med meg?».

ANOREKTISK: Sisis spisevegring bidro til å reformulere anoreksiens fenomenologi og meningsinnhold.

Kulturelle figurer

I denne delen av essayet vil jeg se nærmere på de kulturelle kontekstene som Sisis radikale kroppspraksiser utspant seg innenfor. Først vil jeg beskrive trekk i den

habsburgske kulturen på vei mot monarkiets oppløsning. Deretter vil jeg se mer spesifikt på diskurser om kvinners helse på slutten av 1800-tallet.

Den glade apokalypse

I 1880-årene hadde Wien den høyeste selvmordsraten i Europa. Hvordan kan man forstå en slik dragning mot døden? Elisabeths biograf Haslip (1965) beskriver det som at «det må ha vært en slags mangel på moralsk karakter, en underliggende pessimisme som undergravde wienernes vitalitet». Og hun fortsetter: «Kanskje var det klimaet, fønvinden, som blåser så hardnakket om våren og sommeren og setter nervene på høykant. Eller kanskje det var dekadansen til et døende imperium, som sev inn i forgylningene og stukkaturene i det keiserlige Wien, hvor grevinnene danset til morgengry og hadde fint innbundne bind av Nietzsche og Heine på nattbordet.»

Sisis liv kan beskrives som en dramatisk tvekamp mellom det ytre og det indre, det materielle og immaterielle, og mellom private behov og de offentlige forventningene til keiserens hustru. I en grad hun selv neppe fornemmet, kan Sisi med sine konflikter betraktes som en personifisert spissformulering av den habsburgske tidsånden (Skårderud, 1991). Riket var i indre oppløsning. Det råtnet sakte, men sikkert. Og *aristokratiet* satte bind for øynene og entret ballsalene. Estetisering og dekadanse var på én gang både benektingen og redningsforsøket. Ved krampaktig å holde på det som var, og stramme inn kravene til protokoll og det ornamentale, skapte de en pseudovirkelighet. Det var under slike vilkår Sisi levde og forkom. Når kjernen smuldret, klamret de seg til overflaten. Ifølge forfatteren Hermann Broch kunne man i dette Wien studere hvordan «et minimum av etiske verdier ble tildekket av et maksimum av estetiske» (Wessel, 1990).

Sisi ikke bare levde og døde i slutten av århundret, *fin-de-siècle*, men hennes mentale tilstand kan leses som en metafor for *fin-de-siècle* som kulturell tilstand. Diktere som Arthur Schnitzler, Hermann Broch og Robert Musil beskriver på forskjellige vis det fundamentale misforholdet mellom estetisk fasade og åndelig innhold, selve den habsburgske konflikten (Wessel, 1990).

For *borgerskapet* og *intelligentsiaen* hadde forfallet en beslektet, men likevel annerledes logikk. For dem ble politikk og samfunnsliv opplevd som tiltakende uvirkelig. Den politiske resignasjonen drev dem blant annet over i kunsten og kulturen. Den såkalte virkeligheten ble alvorlig problematisert, og fornuften fikk banesår nettopp på denne tiden. Det ble satt spørsmålstejn ved flere vitenskapelige grunnpremisser, og den *ene* sannhet oppløste seg i hundretalls mulige sannheter (Wessel, 1990). Det var som om Nietzsche selv lusket i bakgatene i Wien og delte ut dolker til fadermordet på den tradisjonelle virkeligheten (Eriksen, 1989).

I denne flukten over mot kunsten, til det estetiske, eksperimentelle og symbolske fantes det både kreativitet og eskapisme. Det førte til en kulturell blomstring. Men samtidig var mye av myten om det kunstelskende Wien basert på den uutholdelige lettheten i en «glad apokalypse». Dette var tiden for Johann Strauss den yngre. Han masseproduserte lettmusikk i form av valser og operetter. I *fin-de-siècles* Wien ble livet stadig mer

abstrakt og uvirkelig. Det ble gradvis til en iscenesettelse av seg selv. Det ble vanskelig å skille virkelighet fra kopi, drama fra underholdning, alvor fra ironi og moral fra dobbeltmoral. I ettertid er en slik kulturell tilstand beskrevet som et forvarsel om dagens tilstander, hvor masseinformasjonen forvandler alvor til underholdning.

Ett av høydepunktene i en slik kabarettaktig verden var nettopp kronprins Rudolfs og den sytten år gamle baronessen Maria Vetseras dobbeltselv-mord i Mayerling. Hermann Broch omtaler denne *amour-passion* som et typisk wienersk og senromantisk trekk. Han kaller romantikken et forsøk på å erstatte en absolutt verdi man er klar over er gått tapt, med et vilkårlig surrogat som skal oppveie samtlige verdier (Skårderud, 1991). Når man forsøker å finne erstatning i kjærligheten, ifølge Broch, kan denne bli til en smertelig, men også svulstig retorikk. Den blir sentimental patos, slik som mange av Sisis vers. Det kan bli til et innbilt svermeri, hvor man ikke elsker den andre, men kun sin egen forelskelse. Eller med Sisis egne ord: «Når vi ikke kan bli lykkelige slik vi drømmer om, er det ikke annet å gjøre enn å bli forelsket i våre egne sorger» (Von Burg, 1995). Hun var dypt fortvilt, men ikke minst gjennom versene kan hun også mistenkes for å dyrke og å nære seg ved sin egen fortvilelse. Ifølge Broch er den romantiske fascinasjonen av sammensetningen død-kjærlighet et uttrykk for steriliteten bak denne forelskelsens glød.

Freud og hysteri

Dette var ikke minst Freuds Wien, utmerket portrettert i psykoanalytikeren Bruno Bettelheims essay nettopp med tittelen «Freud's Vienna» (1991). På Wiens Café Central og andre av byens kafébord satt desillusjonerte og ironiserende forfattere. De forsvarte den siste resten av en unedbrytelig individualitet. Hermann Broch med sine «Søvngjengere» (1931-32/1968-69) og Stefan Zweig med sin «Verden av i går» (1948) har i ettertid sett tilbake på dobbeltmonarkiets tid. De gjør det med en klar lengsel etter en tid da sannheten var enklere å gripe fatt i. Freud var en av dem som lengtet etter den ordnende fornuften, samtidig som han var en *mistankens hermeneutiker* som gjennomskuet hvordan konflikten mellom fasade og indre realitet kunne være fatal for individets sjelelige sunnhet.

RYTTERSKE: Sisi var en sporty fremtidskvinne som gikk fra sine mannlige livvakter og overgikk de beste rytterne i dristighet på hesteryggen. Wilhelm Richter malte henne rundt 1875.

Hysteriet var den tidstypiske nevrosen. Hysteri er kroppens og sinnets teater. Et mentalt drama spilles ut på kroppens scene. En arm kan være hysterisk lam uten at nervene er skadet, og krampene eller besvimelsene har ikke noe kjent nevrologisk eller organisk grunnlag. I en videre kulturell kontekst kan den habsburgske flukten inn i estetismens ornamentale lek sees på som den utvendighet som uttrykte et helt samfunns hysteri.

I sitt essay avlegger også Bettelheim (1991) en visitt hos keiserinne Elisabeth og hennes pyntesyke og opptatthet av utseende og presentasjon: «Nå kan vi se på Elisabeth som hysterisk, narsissistisk og anorektisk. I hennes egen tid så de imidlertid på henne, og med rette, som den vakreste kvinnen i Europa.» Og han fortsetter med å beskrive hennes spisevegring, dietter, overdrevne fysiske aktivitet og ikke minst hennes opptatthet av sitt eget ytre og sin egen skjønnhet. «Keiserinnen - som alltid reiste med nok koffert til å fylle mange jernbanevogner, slik at hun alltid hadde til disposisjon et stort omfang av de aller vakreste og mest kostbare klær - gikk etter hvert ut på sine anstrengende spaserturer bare ikledd en kjole, ett enkelt plagg for å dekke sin nakne kropp. Hun hadde ikke undertøy på, og sjokkerende nok for sitt følge ingen strømper. Like fullt kunne hun ha på seg hele tre par hansker samtidig for å beskytte de vakre hendene sine.»

Invalidismen

I Karin Johannisson har Skandinavia en fremragende medisinsk idéhistoriker. Hun har gjennom flere bøker forsøkt å vise hvordan forskjellige medisinske diskurser er produkter av sin tid og sine kulturer. I «Det mørke kontinentet» (1996) skriver hun kvinnelidelsen historie i andre halvdel av 1800-tallet, og med særlig vekt på de sterke koblingene mellom kvinner og *nerver*. Dette er en tid da den kvinnelige sykerollen er påfallende til stede. Og det gjelder både innenfor vitenskapene, den populærmedisinske oppmerksomheten og ikke minst i skjønnlitteraturen. Sisi er ikke uttrykkelig nevnt, men Johannissons tekst er ytterst relevant for forståelsen av den ulykkelige keiserinnen og dronningen.

Sisi blir beskrevet som gåtefull, men selve kvinnen ble i denne epoken oppfattet som gåtefull. Johannisson henter sin boktittel fra Freuds beskrivelse av kvinnen som et mørkt kontinent, hvor kropp og sinn møttes på indre og gåtefulle veier. Ifølge Johannisson er denne tiden «fylt av beretninger om den svakelige kvinnen, den sykelige kvinnen, hustruer, mødre og døtre som tilbringer dager, måneder og hele livet i sengen. Kvinner i konsultasjonsrom, på analysebenken, på nerveklinikker og ved badeanstalter. Kvinner med kjønn og sjel i uorden. Kvinner med smerter, blodfattige og med migrene.»

Lidelser og sykdom er dels uttrykk for biologiske prosesser, og dels er de sosiale konstruksjoner. Kvinnelivet var på Sisis tid, og er jo selvfølgelig fortsatt, annerledes enn mannens. Ulike livsforutsetninger skaper ulike opplevelser av eller bruk av sykdom. Sykdom kan være et felles språk for det psykologiske selvet, kroppen og samfunnet. Sykerollen kan ha forskjellige gevinster, som oppmerksomhet, trøst, makt, frihet og legitime rettetter. Sykdom kan forstås som et uttrykk for en svikt eller mangel, men det kan også forstås som en kompetanse med en viss overlevelsesverdi (Johannisson, 1996; Nygren & Skårderud, 2008). Karin Johannisson skriver: «I en tilværelse preget av sosial og eksistensiell svikt har kvinnen kunnet velge sykdom som en utvei til å håndtere livet.»

Bildet av den sykelige kvinnen hadde to sider. På den ene siden ga det henne et frirom. Hun var rammet av sin kvinnelighet og derfor ikke beregnelig. Men hun hadde også en kompetanse: Den sarte kvinnen kunne forvandles og bli til gjenstand for romantisk dyrkelse. 1880-tallets litteratur og kunst gir mange eksempler hvor nettopp sykkeligheten bidrar til kvinnens forførende evner. Hun er følsom, gjennomsluktig og skjør (Johannisson, 1996).

Hodepine

Sisis hyppige plage var hodepine. Ofte forlot hun måltider, representasjoner, sosiale og familiære situasjoner med henvisning til sitt verkende hode. Og Sisis samtid var en høytid for den kvinnelige hodepinen, og kanskje nettopp som et samlesymptom for et helt spekter av lidelsesformer av såkalt psykosomatisk karakter. Ifølge Johannisson ble hodepinen et klassisk kvinnesymptom på grunn av sin diffuse karakter og grenseløse tøyelighet (1996). Den kunne også anvendes som et signal for at «jeg vil ikke», altså som en rettet. En slik lesning er nærliggende i Sisis tilfelle. Hodepinen er ikke minst den

legitime retten fra ektefellen, samlivet, sengekammeret og ikke-ønsket seksualitet. Et «nei» blir til et «au», og slik kan man unngå ubehagelige konfrontasjoner.

Hodepinen egnet seg også godt til å dekke over mindre passende tilstander i en prippen kultur, som menstruasjon. Hodepinen kunne man snakke åpent om og kunne være en sosialt akseptert unnskyldning. «Fordi smerten ble plassert i hodet, den del av kroppen med høyest status, var hodepinen som symptom ikke bare godtatt i salongene, men passet også godt til det følsomme og forfinede borgerlige idealet» (Johannisson, 1996).

Nevrasteni

Den lidelsesform som fikk størst oppmerksomhet ved slutten av 1800-tallet, som var øverst i det moralske og sosiale hierarkiet av sykdommer, og som nærmest ble idealtypisk, var nevrastenien. Det betyr direkte oversatt *nervetretthet*. Den ble i sin samtid vanligvis betraktet som et uttrykk for en kulturell tilstand, som et svar på det moderne menneskets sårbarhet i en modernitet preget av industrialisering, urbanisering, nye teknologier og tempo. «Nevrastenien ble umiddelbart en suksess over hele Europa,» skriver Johannisson. Den ble koblet til de herskende klassers fintfølelse og den eksistensielle vånden knyttet til å gi seg hen til moderniteten. Den nevrasteniske var omringet av en aura av sofistisert sårbarhet, og for intellektuelle og kunstnere var den nevrasteniske invalidismen i de tidlige fasene å betrakte som et adelsmerke. Den voksende arbeiderklassen ble angivelig ikke rammet av slikt.

Anorexia nervosa

Anoreksi er en ytterst kultursensitiv lidelse som kan oppleves av andre som ytterst provoserende. Nevrastenien rammet en rekke menn, med den følsomme forfatteren Marcel Proust som en eksemplarisk case. Hysteri er allerede beskrevet som epokens kvinnelidelse par excellence. Men det var også i disse årene man for alvor så en sterkere kobling mellom kvinner og kontroll av appetitten. Ett uttrykk var klorosen, som er beskrevet ovenfor. Klorosen ble ansett for å være de unge pikenes sykdom. De unge pikene som led av denne bleksotten, beskrives ofte som smektende og attraktive. Den rammet alle samfunnslag, men hadde klar forkjærlighet for overklassen og middelklassen (Johannisson, 1996). Dette var også epoken da man så fødselen av en ny diagnostisk kategori innenfor det psykiatriske sykdomspanoramaet, anorexia nervosa. Og også denne tilstanden hadde en klar klassekarakter. En rekke beretninger om pinking i maten, spisevegring, hysteriforme tarmlidelser og klorose peker klart i retning av at den besværlige fordøyelsen særlig utfoldet seg nettopp i denne epoken innenfor familielivene i det voksende borgerskapet.

I 1873 rapporterte den engelske legen William Gull til London Clinical Society om en ny type sykdom, som han kalte *anorexia nervosa* (nervøs appetittmangel). Sykdommen ble kjennetegnet av «fullstendig appetittmangel for animalske fødemidler, og nesten fullstendig appetittmangel for alt ellers», videre ekstrem avmagring, opphør av menstruasjon, og rastløshet (Gull, 1873). Samme år rapporterte den franske legen Ernest-Charles Lasègue åtte tilfeller av et tilsvarende syndrom, og han kalte det

l'anorexie hysterique (1873). Og han beskrev det slik at pasienten ikke lengtet etter å bli frisk. Disse legene var samtidige med Sisi, men den nervøse spisevegringen hadde blitt klassifisert lenge før hennes tid. Den virkelige pioneren var den engelske legen Richard Morton. I sin medisinske klassiker *A treatise of consumption* fra 1689 (engelsk utgave 1694) beskriver han, kong Georg den andres livlege, fenomenet *nervous consumption*. Dette beskrives som en tilstand av spisevegring, vekttap og hyperaktivitet. Morton la stor vekt på emosjonelt opprør som en mulig forklaring.

Den romantiske appetitt

Den engelske romantiske poeten og Sisis litterære helt George Gordon Lord Byron (1788-1824) er relevant i en slik sammenheng, både som konkret skikkelse og som symbolsk representant. Han strevde selv med sin appetitt og forsøkte besatt å holde vekten nede gjennom sine eddikkurer og fysiske øvelser. I store deler av sitt liv produserte han skriftlige rapporter om sine mer eller mindre kontinuerlige dietter og avføringsmidler (Skårderud, 1991; Vandereycken & van Deth, 1994). Byron lyktes med å konstituere seg selv både som romantisk og dietetisk helt. Han ga sin egen spisevegring en kunstnerisk legitimitet, og den kroppsengstelige overklassekulturen av unge jenter tok opp i seg hans utsagn om at kjøttet og fettene fordervet ånden. Den anorektiske tuktingen av egen kropp ble gjennom romantikken satt i ærbart ideologisk system.

Appetitten formidlet dannelsesidealer. Måten man spiste på, sa svært mye om sosial stand. De lavere klasser var grådige, angivelig både når det gjaldt mat og seksualitet. Å gi seg hen til kjøttet ble tegn på å gi seg hen til det dyriske. Appetitten sa således også mye om ens psykologiske selvkontroll og dermed ens personlighet. Måten å spise på kunne fortolkes som en analog til selvet. Lord Byron er kjent for sin formulering om at «kvinner skulle ikke bli sett mens de spiser eller drikker, så sant det ikke er hummersalat eller champagne» (Vandereycken & van Deth, 1994). En kommentator beskriver ved slutten av 1800-tallet hvordan unge kvinner driver seg selv til randen av sultegrensen «i frykt for å utløse terroren fra Lord Byrons disipler» (Skårderud, 1991). Uten å overdrive en enkeltpersons betydning er det et visst belegg for å hevde at den romantikkens kroppskult som rommes i byronismen, var en faktor å regne med som formende for unges kvinners spisemønster i denne epoken.

Anorektiske figurer

I denne delen av essayet vil jeg se nærmere på Sisis livsløp og trekke frem mulige figurer knyttet til hennes sykehistorie som en spisevegrende person. Dette er spiseforstyrrede figurer som vil kunne være gyldige for mange personer i dag.

Estetikken og patologisk forfenglighet

I dag betrakter vi fenomenet spiseforstyrrelser som sterkt knyttet til estetiske kroppsidealer. Dette er imidlertid ikke et fremtredende fenomen når anoreksidiagnosens opphavsmenn som Morton, Gull, Lasègue og Marcé beskriver tilstanden. Det kan hevdes at Sisi er en av de aller første som er med på å reformulere

anoreksiens fenomenologi og meningsinnhold. Radikal askese hadde tidligere blitt begrunnet med religiøse motiver, jamfør den hellige anorektikeren' Caterina av Siena (Skårderud, 2008b), eller med romantikkens spirituelle renhet og letthet. Sisi er en anorektisk pioner i betydningen at tynnhet nå også blir en manifestering av estetisk skjønnhet.

Det blir av og til hevdet at anoreksi ikke handler om forfengeligheit. Jo, sannelig, det er nettopp det det ofte er. Men det er snakk om en patologisk forfengeligheit, besatt og ute av kontroll. Sisis skjønnhet var også en tung b r for henne. En alvedronnings skjønnhet', slik den wienerske popul rplassen beskrev henne, er noe man lett kan miste.   bevare skjønnheten ble et nytt gyllent bur. Hun brukte timer foran speilet, og den daglige h rvasken var et tre timer langt ritual som engasjerte mange ansatte ved hoffet. Hun brukte lite sminke for at hennes naturlige' skjønnhet skulle komme til uttrykk. For at huden skulle skinne anvendte hun kalde dusjer om morgenen, oljebad om kvelden og en ansiktsmaske med r tt kalvekj tt og jordbær om natten.

Hun var i en slik grad opptatt av kvinnelig skjønnhet at hun ba sine habsburgske ambassadører om   sende portretter av de vakreste kvinnene i de landene hvor de var utplassert. Fra 1860 og fremover laget hun album av slike portretter av så vel Europas skjønnheter, haremskvinner i det ottomanske riket som amasoner i eksotiske strøk. Dette har av noen blitt tolket som et mulig uttrykk for lesbisk legning. Mer sannsynlig er nok hennes fascinasjon for skjønnhet som sådan, men også frykten for rivalinner i kampen om   være den aller vakreste. Sisi var besatt av frykten for aldring. «Ingenting,» skrev hun (Haslip, 1965), «kunne være mer fryktelig enn   føle at tiden la sin hånd på ens kropp,   se hudens rynker,   våkne og frykte morgenlyset og vite at man ikke lenger var begj ert. Livet uten skjønnhet vil være verdiløst for meg.» Svangerskapets endring av kroppen var også en stor utfordring. Og det gjaldt ikke bare henne selv. Da hennes yngste datter Marie Valerie nettopp hadde født, uttrykte moren at hun ikke orket   se sin datter så hoven og misdannet (Haslip, 1965).

Sisi bar ofte en vifte. Hun dekket ofte til sitt ansikt, som om hun ville ha sin skjønnhet for seg selv; eller for   beskytte seg. Narsissistisk n t hun   være gjenstand for beundring og begjær uten   ville dele eller gjengjelde. Men med årene fikk viften andre funksjoner, og ble mer og mer brukt for   skjule dårlige tenner, ansiktets rynker samt   skjule sin identitet når hun var ute på sine reiser.

Hun påvirket sin tids motebilde. En gang for alle brøt hun i 1859 med aristokratisk mote og kvittet seg med krinolinen, spileskjelettet som buet under skj rt eller kjoler fra livet og ned. I stedet valgte hun klær som fremhevet hennes magre figur. Og flere ganger var skredderen en del av morgenritualet hvor klær bokstavelig talt ble sydd omkring hennes magre midje som på det minste var 50 centimeter.

Hyperaktiviteten

Hyperaktiviteten er et sentralt trekk ved anoreksi (Meyer, Taranis & Touyz, 2008), og er beskrevet allerede av klassikerne (Gull, 1873). Aktiviteten kan være motivert av   skulle forbrenne energi,   utmatte seg for   regulere vanskelige affekter, eller som et uttrykk

for rastløshet. Sigrid Undset (1951) skriver om den hellige Caterina av Siena og hennes rastløse energi'. Men hvor den selvsultende og selvskadende Caterina løp hektisk fra den ene syke pasienten til den andre, utagerer Sisi sin indre uro gjennom å fremstå som en pioner også i denne sammenhengen; som en sporty fremtidskvinne som gikk fra sine mannlige livvakter, som overgikk de beste rytterne i dristighet på hesteryggen, og som bokstavelig talt ble en turndronning med egne gymanlegg. 1800-tallet representerte for alvor turnkulturens gjennombrudd som politisk, moralsk og psykologisk prosjekt (Lindqvist, 1988). Sisi var «en Jane Fonda før sin tid» (Vandereycken & Van Deth, 1996).

Intimiteten og seksualiteten

Sisi var svært opptatt av kjærligheten, og forelsket i forelskelser, men hun evnet i liten grad selv å leve i de intime relasjonene. Det gjaldt også i forhold til hennes egne barn. Den kjærligheten hun dyrket, var først og fremst poesiens romantiske kjærlighet, og i mindre grad den reelle hverdagskjærligheten mellom levende mennesker. Hun ble opplevd som en sky og mer eller mindre vedvarende deprimert person som trakk seg vekk fra de andre. Og etter hvert som hun ble eldre, skjøv hun også andre fra seg gjennom vedvarende klager. Hun kretset narsissistisk omkring sin egen ulykke, og hadde lite blikk for de andres situasjon. Hun hadde en sterk relasjon til sine egne lidelser og sine egne kroppspraksiser, noe som satte relasjonene til de andre i skyggen.

Sisi er beskrevet som fysisk lite sanselig (Haslip, 1965). Den italienske forfatteren Claudio Magris skriver i sin bok «Donau» (1990) om Sisi som «innbegrepet av hermafrodittens bluferdighet, som avskyr den fysiske seksualitet og kun formår å elske når gjenstanden for kjærligheten sublimeres og helt mangler. Som det så ofte skjer, forsøkte også Sisi å omforme sin utilfredsstilte lengsel til poesi og fortolke sin eksalterte sterilitet som et tegn på at hun hørte til de få utvalgte».

Det er elegant formulert av den dannede Magris, men har han dekning for sin påstand om eksaltert sterilitet og avsky for den fysiske seksualiteten? Det har vært altfor enkelt å tolke kvinners uvilje til seksuell omgang med sine partnere som frigiditet. Det er ikke nødvendigvis seksualiteten som er problemet, men sex med den konkrete mannen. Og i anoreksiens fortolkningshistorie har det nok også vært en overdreven vektlegging av lidelsens psykoseksuelle karakter. En rekke forfattere fra pionerer som Lasègue (1873) og Janet (1929) og frem til i dag har forstått spisevegringen som en særlig kvinnelig kobling mellom mat og sex. Anoreksi har blitt forstått som et uttrykk for aseksualitet eller anti-seksualitet.

En slik ensidig fortolkning av lidelsens mening må dels forstås ut fra de kulturelle kontekstene hvor slike forståelser oppstår. Psykoanalysen har vært en viktig premissleverandør. I «Freud's Vienna» (1991) beskriver Bettelheim hvordan denne kulturen hadde en påfallende og unik fascinasjon for mentale lidelser og seksuelle problemer. Og Freud gjør nettopp seksualiteten, eller *libido*, til den mest sentrale livsenergien. I et brev til sin venn Fliess fra 1885 skriver han (Freud, 1885/1975) at «den berømmelige *anorexia nervosa* hos unge piker ser for meg (etter grundig observasjon) ut til å være en melankoli knyttet til at seksualiteten er underutviklet. Pasienten hevdet at

hun ikke hadde spist, simpelthen fordi hun ikke hadde *noen appetitt*, og ikke av andre grunner. Tap av appetitt - i seksuelle termer, betyr tap av libido».

I dag vet vi at en slik seksualisering av lidelsen nettopp kan være uttrykk for en overfortolkning. Dels kjenner vi til at det kan være multiple andre meningsdannelser knyttet til selvsulten som atferd (Skårderud, 2007). Og dels vet vi at det er empirisk feil at det er likhetstegn mellom anoreksi og problematisk seksualitet (Skårderud, 2006). Som en kombinert psykologisk og somatisk tilstand vil anoreksi som regel påvirke personens seksualitet. Men at ens seksualitet er påvirket, betyr ikke at det er snakk om årsakssammenhenger fra besværlig seksualitet til symptomer. Og det finnes anoreksipasienter med et godt og aktivt seksualliv. I hvilken grad og eventuelt med hvilken tilfredshet Sisi hadde seksuelle relasjoner til andre menn, forslagsvis kong Ludvig II av Bayern, Julius Andrassy og Bay' Middleton, kan vi bare spekulere om.

Retretten og affektregulering

En alternativ, eller supplerende, forståelse handler om forvirrende vilkår for identitetsdannelse i en kompleks kultur. Sisi representerer en figur som er sentral hos mange av dagens personer med spiseforstyrrelser; med begrunnelsen «det er for mye for meg» trekker man seg tilbake. Et sentralt element i *retretten* er beskyttelsen av selvet. Å tre tilbake representerer reduksjon og avgrensning i situasjoner hvor man kan føle seg sosialt eller følelsesmessig overveldet. Haslip (1965) beskriver hvordan Sisis sedvanlige reaksjonsform overfor vanskelige følelser var å flykte unna. Hun kan beskrives som en som dårlig regulerte sine affekter, og således søkte affektregulering gjennom utflukter og andre former for flukt.

Reisene er et konkret uttrykk for en slik tendens til beskyttelse og følelsesregulering. Men rastløsheten klarte hun ikke å reise ifra. Isolasjonen er også en konkret form for retrett, fra intime relasjoner hvor følelser blir aktivert. Og hennes store retrett er nettopp kroppsritualene omkring skjønnhet og aktivitet, som tvangsmessig styrte hennes sinn og hverdag, men som også ga henne opplevelser av mestring, kontroll og suksess. Heller ikke hos kunstnerne fant hun friheten. Selskapsdamen Sarolta Majláth nøt en viss anseelse hos Sisi fordi hun var en av de ytterst få som klarte å følge med på maratonturene. Hun klaget om Sisi at «jo mer hun ruger over sin tilstand, desto ulykkeligere blir hun. Måtte Gud gi henne fred for hennes sjel i noe, men jeg tror at verken Heine eller Byron er i stand til å gi henne dette» (Haslip, 1965).

Avslutning

Anoreksiens selvsult er beskrevet som et kulturbundet syndrom' (Nasser & Di Nicola, 2001). Det kan bety at spesifikke kulturelle forhold kan påvirke lidelsesformer både i forhold til forekomst og i deres fenomenmessige presentasjon. Psykiske lidelser er plastiske i den forstand at de bærer avtrykkene av sine kulturelle kontekster. Når keiserinne og dronning Elisabeth av Østerrike-Ungarn her er valgt som eksemplarisk case, er det ikke minst fordi hun er en representant for unike interaksjoner mellom kropp, sinn og hennes samtid. Sisi vegrer sin mat og anstrenger sin magre kropp

nettopp i den epoken da anorexia nervosa blir definert og diagnostisert som en patologisk livsytring. Og Sisi blir selv en ikonisk figur som er med på å endre anoreksiens fenomenologi til i økende grad å handle om skjønnhetskult og kroppens ornamentikk. I dag er det fokus på at personen med spiseforstyrrelser ofte er opptatt av å leve opp til estetiske kroppsideal. Sisi var sin samtids skjønnhetsideal, som andre igjen forsøkte å leve opp til.

Sisi levde i en kulturell brytningstid, hvor ikke minst vilkårene for kvinnelig identitetsdannelse var splittede og motsetningsfylte; mor og madonna, ludder og engel, og kropp og ikke-kropp (Showalter, 1987). Det er også en tid for økende individualisering og psykologisk selvrealisering. For Sisis del kan man legge til spenningene mellom de frihetssøkende Wittelsbachene og det frihetsberøvende hoffet. Slik kan hun forstås som en som forsøkte å beskytte seg selv og redde seg selv i kompleksitetens forvirring. Og der det komplekse rår, kan den konkrete og fysiske kroppen fremstå som et tydelig tegn. Antropologen Margareth Mead (1947) skriver at «siden perioder med kulturelle endringer uunngåelig fører til høyere grad av flertydighet, vil det i historien til enhver kultur eller subkultur være epoker hvor de adekvate sosiale formene for å uttrykke personlighetens konflikter og spenninger må falle tilbake til kroppen som symbolsk redskap». Eller med andre ord: Der det fragmenterte selvet strever med å gripe seg selv innenfra, kan man forsøke å erfare seg selv utenfra gjennom sine kroppspraksiser.

Den problematiske appetitten i Sisis epoke viser til særskilte og intime koblinger mellom kvinnelighet, mat, psykiatrisk sykkelighet og de kulturelle kontekstene. Klorosen spredte seg i samme øyeblikk som den ble oppdaget som kultur- og kvinnesykdom. Datidens spredning av anoreksi speiler på samme måte at lidelsesformene er synlige, men også at de speiler sentrale dilemmaer i samtidskulturen. Når informasjon om lidelser er tilgjengelig, kan lidelsen også bli en akseptert vei til kommunikasjon av bestemte følelsesmessige tilstander (Skårderud, 2004; Johannisson, 1994). Klorose og anoreksi kan således forstås som kvinnelighetens paradoksale mestringsformer ved fin-de-siècle.

I et brev til en avis begrunnet Sisis morder, den revolusjonære Luigi Lucheni, sitt attentat med at han ville bidra til å utrydde de herskende klassene, og at i den nye verdenen skulle «bare de som arbeider, få ete» (Vandereycken & van Deth, 1996). Det er en historiens ironi at den spisevegrende Sisi hadde foregrepet anarkistens dom.

KONSULENTGRUPPEN

Else Margethe Berg

Karin Johannisson

Per Johnsson

Professor dr. med Finn Skårderud skriver biografiske essays i Tidsskrift for Norsk Psykologforening. De publiseres med cirka tre måneders mellomrom, og blir vurdert av tre faste konsulenter. **Else Margrethe Berg** er lege og spesialist i psykiatri. **Karin Johannisson** er professor i idé- og vitenskapshistorie ved Uppsala universitet, med medisinens historie som spesialitet. **Per Johnsson** er psykolog og dosent ved Lunds universitet.

Finn Skårderud

Regionalavdeling for spiseforstyrrelser

Ullevål universitetssykehus

0407 Oslo

E-post finns@online.no

Sult - biografiske essays om kropp og tegn

Tekst: Finn Skårderud

Denne serien av biografiske essays bestreber seg på å beskrive *kroppens og sinnets figurer*. Figur (av latin *danne, forme*) kan bety form, skikkelse, skapning, illustrasjon, person i skuespill, m.m. Figuren trer frem mot en bakgrunn. Figuren kan vise så vel til psykologiske som kroppslige kvaliteter, og det er i en slik overskridende betydning at begrepet er valgt i denne serien av biografiske essays. Ambisjonen med serien er «å ta kroppen på ordet» (Solheim, 1998), i en slik forstand at det ikke primært skal handle om kroppen som fysisk fenomen, men også som meningsbærende symbol. Rammer og målsettinger for serien er mer omfattende beskrevet i aprilutgaven 2008 av Tidsskrift for Norsk Psykologforening (Skårderud, 2008 a).

Gjennom en rekke biografiske eksempler vil disse essayene beskrive mulige meningsdannelser om en rekke kroppspraksiser, især slike som er knyttet til mat, smerte og lidelse. Målet er å bidra med gode fenomenologiske beskrivelser av hvordan radikale praksiser kan fungere som forsøk på å *være kompetent* i forhold til så vel psykologiske som sosiale, religiøse, moralske og kulturelle utfordringer. Men slike mestringsteknikker viser seg ofte å være mer dysfunksjonelle enn vellykkete (Nygren og Skårderud, 2008).

Essayene har bare i begrenset grad ambisjoner om å bidra med ny biografisk kunnskap, men velger i stedet å anvende levde liv som eksemplariske tilfeller for fortolkning og forståelse; og med håp om å bidra med tekster som er både tankestimulerende og leseverdige. Det første essayet i serien beskrev selvsulting og selvskade som religiøse praksiser med utgangspunkt i livet til senmiddelalderens hellige anorektiker' Caterina av Siena (1347-80) (Skårderud, 2008b). Øvrige essays i serien vil blant flere handle om moderne mystikere som den kristne Simone Weil og den muslimske konvertitten Isabelle Eberhardt, forfatterne Franz Kafka, Emily Dickinson, Gunnar Ekelöf og Peter

Pan-skikkelsens skaper James M. Barrie, filmskaperen David Cronenberg og skuespilleren Jane Fonda.

Teksten sto på trykk første gang i Tidsskrift for Norsk psykologforening, Vol 45, nummer 7, 2008, side 832-44

TEKST

Finn Skårderud, Regionsenter for Barne- og Ungdomspsykiatri, Helseregion Øst og Sør

KONTAKT: finn@skarderud.no

+ Vis referanser

Referanser

- Bettelheim, B. (1991). Freud's Vienna and other essays. New York: Vintage Books.
- Broch, H. (1931-32/1968-69). Søvnjengerne 1-3. Oslo: Gyldendal.
- Bruch, H. (1978). The golden cage. The enigma of anorexia nervosa. London: Open Books.
- Corti, E.C. (1936). Elisabeth. Empress of Austria. London.
- Dahl, S. (1993). Innledning. I: H. Heine, Harzreisen, s. 5-18. Oslo: Bokvennen.
- Freud, S. (1885/1975). Melancholia. Extracts from the Fliess papers. Standard edition, volume I. London: The Hogarth Press and The Institute of Psycho-Analysis.
- Gull, W. (1873). Clinical society. Medical Times and Gazette, 2, 534-535.
- Janet, P. (1929). The major symptoms of hysteria. New York: McMillan.
- Johannisson, K. (1996). Det mørke kontinentet. Kvinner, sykkelighet og kulturen rundt århundreskiftet. Oslo: Aventura.
- Hamann, B. (1986). The reluctant empress. New York: Alfred A. Knopf.
- Haslip, J. (1965). The lonely empress. Elizabeth of Austria. London: Phoenix Press.
- Heine, H. (1827/2005). Reisebilder. Frankfurt: Insel Verlag.
- Lasègue, C. (1873). De l'anorexie hysterique. Archives Générales de Médecine, 1, 385-403.
- Lindqvist, S. (1988). Bänkpress. Stockholm: Bonniers.
- Magris, C. (1990). Donau. En følsom reise fra den store elvens kilder til Svartehavet. Oslo: Cappelen.
- Mead, M. (1947). The concept of culture and the psychosomatic approach. Psychiatry, 10, 57-76.
- Merkle, L. (1996). The tragic empress. The story of Elisabeth of Austria. München: Bruckmann.
- Meyer, C., Taranis, L. & Touyz, S. (2008). Excessive exercise in the eating disorders. European Eating Disorders Review, 16, 81-83.
- Morton, R. (1689). Phthisiologia. Or a treatise of consumptions. London: Samuel Smith.
- Møller Pedersen, P.E. (1992). Elisabeth I. Kejserinde mod sin vilje. København: Chr. Erichsens forlag.
- Nasser, M. & Di Nicola V. (2001). Changing bodies, changing cultures: An intercultural dialogue on the body as the final frontier. In M. Nasser, M.A. Katzman & R.A. Gordon (Eds.), Eating disorders and cultures in transition, pp. 171-187. New York: Brunner-Routledge.
- Nygren, P. & Skårderud, F. (2008). Mentalisering som sosial kompetanse hos barn og unge. I: P. Nygren, P. & H. Thuen (red.), Barns og unges kompetanseutvikling. Oslo: Universitetsforlaget. I trykk.

- Paléologue, M. (1950). *Tragic empress. The story of Elizabeth of Austria*. London: Saturn Press.
- Raimbault, G. & Eliacheff, C. (1989). *Les indomptables. Figures de l'anorexie*. Paris: Éditions Odile Jacob.
- Shakespeare, W. (1996). *En midtsommernattsdrøm*. Oslo: Aschehoug.
- Showalter, E. (1987). *The female malady. Women, madness and English culture*. London: Virago Press.
- Skårderud, F. (1991). *Sultekunstnerne. Kropp, kultur og kontroll*. Oslo: Aschehoug.
- Skårderud, F. (2004). Den kommuniserende kroppen. Spiseforstyrrelser og kultur. *Tidsskrift for den norske Lægeforening*, 124, 2365-2368.
- Skårderud, F. (2006). Spiseforstyrrelser og seksualitet. I: Graugaard, C., Møhl, B. og Hertoft, P. (red.), *Krop, sykdom og seksualitet*, s. 147-166. København: Hans Reitzel forlag.
- Skårderud, F. (2007). Eating one's words. Part I. Concretised metaphors' and reflective function in anorexia nervosa. *An interview study. European Eating Disorders Review*, 15, 163-174.
- Skårderud, F. (2008a). Sult - biografiske essays om kropp og tegn. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 45, 410-11.
- Skårderud, F. (2008b). Hellig anoreksi. Sult og selvskade som religiøse praksiser. *Caterina av Siena (1347-80). Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 45, 408-20.
- Solheim, J. (1998). *Den åpne kroppen*. Oslo: Pax forlag.
- Túry, F. & Szabo, P. (1996). Eating disorders in Hungary. *European Eating Disorders Review*, 4, 107-11.
- Undset, S. (1951). *Caterina av Siena*. Oslo: Aschehoug.
- Vandereycken, W. & Van Deth, R. (1994). *From fasting saints to anorexic girls: the history of self-starvation*. London: Athlone.
- Vandereycken, W. & Abatzi, T. (1996). Das anorektische Leben der Kaiserin Elisabeth von Osterreich (1837-1898). *Schlankheitskult im Hause Habsburg. Nervenarzt*, 67, 608-13.
- Vanderycken, W. & Van Deth, R. (1996). The anorectic empress: Elisabeth of Austria. *History Today*, 46, 12-19.
- Von Burg, K. (1995). *Elisabeth of Austria. A life misunderstood*. Windsor, Colorado: Windsor Publications.
- Wessel, E. (1990). Robert Musils drøm om tusenårsriket. I: R. Musil, *Mannen uten egenskaper*, bind 1, s. I-VIII. Oslo: Solum forlag.
- Zweig, S. (1948). *Verden av i går. En europeers erindringer*. Oslo: Aschehoug.